

कृषी पर्यटन आणि महिलांचे सक्षमीकरण

वनिता विश्वनाथ शेटे संशोधक विद्यार्थिनी, समाजशास्त्र विभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर. ईमेल:

kulkarnirajshree50@gmail.com

गोषवारा

कृषी पर्यटन ही एक परिवर्तनकारी शक्ती आहे जी आर्थिक स्थिरता, कौशल्य विकास आणि सामाजिक मान्यता प्रदान करून महिला सक्षमीकरणाला प्रोत्साहन देते. कृषी पर्यटन स्वीकारून, ग्रामीण भागातील महिला यशस्वी उद्योजक, निर्णय घेणारे आणि समुदाय नेते बनू शकतात. सरकार, स्वयंसेवी संस्था आणि वित्तीय संस्थांकडून योग्य पाठिंब्यासह, कृषी पर्यटनामध्ये ग्रामीण अर्थव्यवस्थांमध्ये शाश्वत विकास आणि लिंग समानता आणण्याची क्षमता आहे. हे क्षेत्र जसजसे विस्तारत राहिल तसतसे ते कृषी क्षेत्रातील महिलांसाठी अधिक समावेशक आणि समृद्ध भविष्य घडवण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावेल.

मुलभूत शब्द: -निसर्ग पर्यटन, ग्रामीण पर्यटन, कृषी पर्यटन आणि महिला सक्षमीकरण.

प्रस्तावना

कृषी आणि पर्यटन यांचे मिश्रण असलेले कृषी पर्यटन हे ग्रामीण विकास आणि महिला सक्षमीकरणासाठी एक शक्तिशाली साधन म्हणून उदयास आले आहे. यामुळे शेतकऱ्यांना, विशेषतः महिलांना शेतीमध्ये राहणे, सेंद्रिय अन्न उत्पादन, हस्तकला आणि सांस्कृतिक अनुभव यासारख्या पर्यटनाशी संबंधित क्रियाकलापांमध्ये सहभागी होऊन त्यांचे उत्पन्न विविधता आणता येते. हे क्षेत्र महिलांना आर्थिक स्वातंत्र्य, रोजगाराच्या संधी आणि सामाजिक मान्यता प्रदान करते, ज्यामुळे त्यांना पारंपारिक घरगुती भूमिकांपलीकडे जाण्यास सक्षम करते. कृषी पर्यटन वाढत असताना, महिलांमध्ये उद्योजकता आणि स्वावलंबन वाढवून ग्रामीण समुदायांच्या उन्नतीमध्ये ते महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते.

महिला सक्षमीकरणात कृषी पर्यटनाचे सर्वात महत्त्वाचे योगदान म्हणजे आर्थिक स्वातंत्र्य. कृषी पर्यटन उपक्रमांमध्ये गुंतलेल्या महिला होमस्टे चालवणे, शेती उत्पादनांची विक्री करणे, स्वयंपाक वर्ग देणे आणि मार्गदर्शित शेती दौरे व्यवस्थापित करणे यासारख्या क्रियाकलापांद्वारे उत्पन्न मिळवू शकतात. ही आर्थिक स्थिरता त्यांच्या कुटुंबांमध्ये आणि समुदायांमध्ये त्यांची निर्णय घेण्याची शक्ती वाढवते. याव्यतिरिक्त, सरकारी अनुदाने, सूक्ष्म कर्जे आणि स्वयं-मदत गटांपर्यंत पोहोचणे कृषी पर्यटन व्यवसाय स्थापित करण्याची आणि विस्तारण्याची त्यांची क्षमता आणखी मजबूत करते.

आर्थिक सक्षमीकरणाव्यतिरिक्त, कृषी पर्यटन महिलांना मौल्यवान कौशल्ये आणि शैक्षणिक संधी प्रदान करते. या क्षेत्रात सहभागी असलेल्या महिलांना अनेकदा हॉस्पिटॅलिटी मॅनेजमेंट, सेंद्रिय शेती, मार्केटिंग आणि आर्थिक नियोजनाचे प्रशिक्षण दिले जाते. ही कौशल्ये केवळ त्यांचे व्यवसाय सुधारत नाहीत तर त्यांचा आत्मविश्वास आणि नेतृत्व क्षमता देखील वाढवतात. पर्यटक, व्यवसाय आणि सहकारी संस्थांशी संपर्क साधून, महिलांना नवीन कल्पना आणि जागतिक बाजारपेठांशी संपर्क साधता येतो, ज्यामुळे त्यांचा व्यावसायिक आणि वैयक्तिक विकास वाढतो.

सामाजिक सक्षमीकरण हे कृषी पर्यटनात महिलांच्या सहभागाचे आणखी एक महत्त्वाचे परिणाम आहे. पर्यटकांशी संवाद साधून आणि व्यवसाय व्यवस्थापित करून, महिला पारंपारिक लिंग भूमिकांपासून मुक्त होतात आणि त्यांच्या समुदायांमध्ये आदर मिळवतात. हे क्षेत्र सांस्कृतिक वारसा जपण्यास देखील मदत करते, कारण महिला पारंपारिक शेती तंत्रे, स्वदेशी पाककृती आणि स्थानिक हस्तकला प्रदर्शित करतात. ही ओळख अभिमानाची भावना वाढवते आणि अधिक महिलांना कृषी पर्यटन उपक्रमांमध्ये सहभागी होण्यास प्रोत्साहित करते, ज्यामुळे सक्षमीकरणाचा एक लहरी प्रभाव निर्माण होतो.

कृषी पर्यटन ही एक परिवर्तनकारी शक्ती आहे जी आर्थिक स्थिरता, कौशल्य विकास आणि सामाजिक मान्यता प्रदान करून महिला सक्षमीकरणाला प्रोत्साहन देते. कृषी पर्यटन स्वीकारून, ग्रामीण भागातील महिला यशस्वी उद्योजक, निर्णय घेणारे आणि समुदाय नेते बनू शकतात. सरकार, स्वयंसेवी संस्था आणि वित्तीय संस्थांकडून योग्य पाठिंब्यासह, कृषी पर्यटनामध्ये ग्रामीण अर्थव्यवस्थांमध्ये शाश्वत विकास आणि लिंग समानता आणण्याची क्षमता आहे. हे क्षेत्र जसजसे विस्तारत राहिल तसतसे ते कृषी क्षेत्रातील महिलांसाठी अधिक समावेशक आणि समृद्ध भविष्य घडवण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावेल.

संशोधनाच्या समस्या

महिला सक्षमीकरणात कृषी पर्यटनाची मोठी क्षमता असूनही, अनेक आव्हाने त्यांच्या पूर्ण परिणामात अडथळा आणतात. आर्थिक संसाधनांची मर्यादित उपलब्धता अनेक महिलांना कृषी पर्यटन उपक्रम सुरू करण्यास किंवा विस्तारण्यास प्रतिबंध करते, कारण त्यांना अनेकदा कर्जे आणि अनुदान मिळविण्यात अडचणी येतात. व्यवसाय व्यवस्थापन, डिजिटल मार्केटिंग आणि आदरातिथ्य कौशल्यांमध्ये शिक्षण आणि प्रशिक्षणाचा अभाव नफा वाढवण्याच्या त्यांच्या क्षमतेला आणखी मर्यादित करतो. काही प्रदेशांमध्ये सामाजिक आणि सांस्कृतिक अडथळे महिलांची गतिशीलता आणि निर्णय घेण्याची शक्ती मर्यादित करतात, ज्यामुळे त्यांना स्वतंत्रपणे पर्यटन क्रियाकलापांमध्ये सहभागी होणे कठीण होते. याव्यतिरिक्त, ग्रामीण भागात कमकुवत पायाभूत

सुविधा आणि कनेक्टिव्हिटी पर्यटकांचा ओघ कमी करते, ज्यामुळे उत्पन्न निर्मितीवर परिणाम होतो. शेवटी, कृषी पर्यटनात महिलांना लक्ष्य करणारी मर्यादित सरकारी धोरणे आणि समर्थन प्रणाली शाश्वत विकासात अंतर निर्माण करतात. महिला सक्षमीकरणाने साधन म्हणून कृषी पर्यटनाची पूर्ण क्षमता उघड करण्यासाठी या संशोधन समस्यांचे निराकरण करणे आवश्यक आहे.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे

१) महिला सक्षमीकरणामध्ये कृषी पर्यटनाची भूमिका अभ्यासणे.

२) कृषी पर्यटन केंद्राच्या माध्यमातून महिलांना मिळणारा रोजगार आणि उत्पन्न यांचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत शोधलेखामध्ये मुख्यत्वे दुय्यम माहिती संकलनावर आधारित असून काही प्रमाणात कृषी पर्यटक, कृषी पर्यटन केंद्राचे संचलक, कृषी पर्यटन तज्ञ आणि या क्षेत्रात भेटू इच्छिणाऱ्या उपक्रमशील व्यक्ती यांच्याशी अनौपचारिक संवाद साधून माहितीचे संकलन करण्यात आले आहे.

प्रस्तुत शोधलेख प्रामुख्याने पश्चिम महाराष्ट्रातील कृषी पर्यटनातून महिलांचे सक्षमीकरण अभ्यास करत आहे. निरीक्षण आणि संवाद यावर आधारीत परिणामकारक विभागाच्या दृष्टीने आवश्यक त्या महत्त्वपूर्ण शिफारशी करण्याचा प्रयत्न संशोधकांनी केला आहे.

कृषी पर्यटनाची उपयुक्तता व महत्त्व

ग्रामीण भागात स्थानिक महिलांचा कृषी पर्यटन उद्योगात देखील सहभाग हळूहळू वाढत आहे. भारतात महिला कृषी पर्यटक सुरु करणारे महाराष्ट्र हे राज्यातील पहिले राज्य आणि पुणे हा महाराष्ट्र राज्यातील पहिल जिल्हा ठरला आहे. गेल्या काही वर्षांपासून उत्पन्नाचा नवा स्रोत व शेतीपूरक व्यवसाय म्हणून आता कृषी पर्यटनाकडे पहिले जाते. महाराष्ट्र कृषी पर्यटन केंद्राची संख्या झपाट्याने वाढत आहे. विशेषतः पुणे, सातारा, नागपूर, कोकण या भागात कृषी पर्यटन व्यवसाय वाढीस लागला आहे.

दोन वर्षांपूर्वी कोरोना काळात कृषी पर्यटन केंद्र अडचणीत आले होते त्यानंतर पुन्हा कोरोनाचे संकट दूर झाल्यानंतर पर्यटकांनी महिलांचा सहभाग वृक्षारोपणावर भर, स्वच्छता, सोशल मिडीया द्वारे जनजागृतीसारखे अनेक बदल केले आहे त्यामुळे आता हा व्यवसाय उभारी घेत असून महिला देखील कृषी पर्यटन व्यवसायकडे वळू लागल्या आहेत.

कृषी पर्यटन म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या पर्यटन सेवांसह कृषी क्रियाकलापांचे संयोजन हे ग्रामीण विकासाचे प्रमुख दृष्टीकोन पैकी एक आहे. कृषी पर्यटन विकसित करणाऱ्या इरादा असलेल्या शेत मालाला पिकांची लागवड करणाऱ्या शेतकऱ्याने त्यांच्या किंवा तिच्या शेतजमीनच काही भाग कृषी पर्यटन वापरसाठी वाटप करणे आणि रुपांतरीत आवश्यक आहे.

ATDC मार्फत कृषी पर्यटन प्रशिक्षण कार्यक्रम देते जे शेतकऱ्यांना त्यांच्या उत्पादनामध्ये विविधता आणण्यासाठी आणि छोटे छोटे पर्यटन उपक्रम स्थापित करण्यासाठी आवश्यक असलेल्या तांत्रिक ज्ञानाने सुसज्ज करतात. ATDC खेड्यांचा व्यवहार्यता अहवाल तयार करते आणि कृषी पर्यटन व्यवसायाच्या विकासासाठी मार्गदर्शन तसेच संपूर्ण समुदायाला ट्रेन करते. शेतकऱ्यांना प्रकल्पात सहभागी होण्यास प्रोत्साहित करण्यासाठी ATDC ने त्यांना संलग्न तांत्रिक माहिती देण्यासाठी मार्गदर्शन सहाय्य समिती नियुक्त केली आहे.

या व्यतिरिक्त ATDC विशेषतः कृषी पर्यटन केंद्रामध्ये खाद्य पदार्थ तयार करण्याच्या सेवेसाठी महिलांची नियुक्ती करते. संघटित महिला बचत गटांद्वारे ग्रामीण कुटुंबासाठी लघु उद्योग विकासाला पुन्हा मदत करते.

महिला सक्षमीकरणात कृषी पर्यटनाची भूमिका

महिला सक्षमीकरणात कृषी पर्यटनाची भूमिका महत्त्वाची आहे, विशेषतः ग्रामीण समुदायांमध्ये जिथे शेती हा मुख्य उपजीविकेचा स्रोत आहे. पर्यटनाला शेतीशी जोडून, महिलांना आर्थिक स्वातंत्र्य, सामाजिक मान्यता आणि निर्णय घेण्याची शक्ती मिळते. कृषी पर्यटन महिला सक्षमीकरणात कसे योगदान देते ते येथे आहे:

१. आर्थिक सक्षमीकरण

महिला स्वतःचे कृषी पर्यटन केंद्र स्थापित करू शकतात, होमस्टे चालवणे, सेंद्रिय शेती किंवा पारंपारिक स्वयंपाक वर्ग चालवणे, नाश्ता करणे, शेती दौरे किंवा हस्तकला वस्तूंची विक्री यासारख्या कृषी पर्यटन उपक्रमांमध्ये सहभागी असलेल्या महिला आर्थिक स्वातंत्र्य मिळवतात. कृषी पर्यटनात सहभागी झाल्यामुळे कर्ज, अनुदान यासारख्या आर्थिक संसाधनांमध्ये चांगली उपलब्धता मिळते.

२. कौशल्य विकास आणि शिक्षण

कृषी पर्यटन केंद्रांमुळे महिला ग्राहक सेवा, विपणन आणि आर्थिक व्यवस्थापनात कौशल्ये शिकतात, ज्यामुळे त्या अधिक स्पर्धात्मक उद्योजक बनतात. कृषी पर्यटन केंद्रांमध्ये सेंद्रिय शेती, मूल्यवर्धित प्रक्रिया आणि पर्यावरणपूरक पद्धतींना प्रोत्साहन देते, महिलांना त्यांच्या कृषी तंत्रांचे आधुनिकीकरण करण्यास प्रोत्साहित मिळते.

३. सामाजिक सक्षमीकरण

कृषी पर्यटन व्यवसायांचे व्यवस्थापन करताना महिलांना नेतृत्वाची भूमिका घेताना आत्मविश्वास मिळतो. घर आणि समुदायात त्यांचे योगदान वाढते, ज्यामुळे सामाजिक प्रतिष्ठा वाढते. महिला इतर उद्योजक, पर्यटन मंडळे आणि सहकारी संस्थांशी करार करतात त्यामुळे त्यांचे सामाजिक सक्षमीकरणात वाढ होते.

४. संस्कृती आणि परंपरांचे जतन

कृषी पर्यटन व्यवसायांमुळे ग्रामीण भागातील संस्कृती आणि परंपरांचे जतन होते. त्यामध्ये महिला पारंपारिक शेती पद्धती, पाककृती आणि हस्तकला पर्यटकांना दाखवण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावतात. आणि त्यामुळेच कृषी पर्यटन परस्परसंबादी अनुभवांद्वारे वडिलोपार्जित ज्ञानाचे जतन करण्यास मदत होते.

५. काम-जीवन संतुलन आणि ग्रामीण विकास

पारंपारिक नोकऱ्यांपेक्षा, कृषी पर्यटन केंद्रांमधील महिलांना कुटुंबाच्या जबाबदाऱ्या संतुलित करताना घरून काम करण्याची परवानगी मिळते. कृषी पर्यटन केंद्रांमुळे ग्रामीण भागात चांगल्या उत्पन्नाच्या संधी मिळतात. त्यामुळे महिला आणि कुटुंबांचे शहरी भागांमधील स्थलांतर कमी होते. वाढत्या पर्यटनामुळे ग्रामीण भागात रस्ते, आरोग्यसेवा आणि शिक्षणाच्या सुविधा सुधारतात त्यामुळे ग्रामीण विकास होतो.

कृषी पर्यटन केंद्रांद्वारे महिलांकडून मिळणाऱ्या रोजगार आणि उत्पन्नाचा अभ्यास

कृषी पर्यटन हे महिलांच्या रोजगार आणि उत्पन्न निर्मितीसाठी एक महत्त्वाचे क्षेत्र म्हणून उदयास आले आहे, विशेषतः ग्रामीण भागात. महिला सक्रियपणे आदरातिथ्य, शेती-आधारित उपक्रम, हस्तकला आणि पाककला पर्यटनात सहभागी होतात, ज्यामुळे घरगुती उत्पन्न आणि प्रादेशिक विकासात योगदान मिळते. हा अभ्यास कृषी पर्यटन केंद्रांमध्ये महिलांसाठी रोजगाराच्या संधी आणि उत्पन्न पातळीचा शोध घेतो.

१. कृषी पर्यटनात महिलांसाठी रोजगाराच्या संधी

कृषी पर्यटनातील महिला उद्योजकतेपासून सेवा-आधारित रोजगारापर्यंत विविध भूमिका घेतात. काही प्रमुख रोजगार क्षेत्रांमध्ये हे समाविष्ट आहे:

अ. शेती-आधारित पर्यटन उपक्रम:-

कृषी पर्यटन केंद्रांमध्ये महिला शैक्षणिक आणि मनोरंजनात्मक अनुभवांसाठी पर्यटकांना आकर्षित करणारे शेत व्यवस्थापित करतात. पर्यटक फळे, भाज्या आणि फुले कापण्यासाठी पैसे देतात, ज्यामुळे थेट उत्पन्न मिळते. महिला होमस्टे चालवतात, निवास, अन्न आणि स्थानिक अनुभव प्रदान करतात.

ब. पाककृती आणि हस्तकला

कृषी पर्यटन केंद्रांमध्ये महिला स्थानिक पाककृती तयार करतात, स्वयंपाक वर्ग आयोजित करतात आणि घरगुती अन्न उत्पादने विकतात. मातीची भांडी, कापड आणि सजावटीच्या वस्तू यासारख्या पारंपारिक हस्तनिर्मित वस्तू तयार करणे आणि विकणे हे ग्रामीण भागातील महिलांना कृषी पर्यटनामुळे सहज शक्य होते.

क. कार्यक्रम आणि निरोगीपणा पर्यटन

कृषी पर्यटन केंद्रांमध्ये महिला लोकनृत्य, संगीत आणि वारसा कार्यक्रम आयोजित करण्यात सहभागी होतात. महिला हर्बल औषध, योग रिट्रीट्स आणि सेंद्रिय निरोगीपणा पर्यटनात सहभागी करतात त्यामुळे पर्यटक कृषी पर्यटन केंद्रांकडे आकर्षित होतात.

ड. प्रशासकीय आणि व्यवस्थापकीय भूमिका

कृषी पर्यटन केंद्रांमध्ये काही महिला कृषी पर्यटन मार्गदर्शक, सोशल मीडिया व्यवस्थापक आणि कार्यक्रम समन्वयक म्हणून काम करतात. महिला कृषी पर्यटन केंद्रांमध्ये बजेटिंग, रेकॉर्ड-कीपिंग आणि विक्री हाताळतात त्यामुळे महिलांची व्यवस्थापकीय भूमिका वाढीस लागते.

२. कृषी पर्यटनातून उत्पन्न निर्मिती

अ. थेट महसूल प्रवाह

कृषी पर्यटन केंद्रांमध्ये पर्यटक आल्यानंतर त्यांना निवास शुल्क द्यावे लागते. ज्यामुळे स्थिर उत्पन्न मिळते. कृषी पर्यटन केंद्रांमध्ये प्रवेश शुल्क आणि शेती दौरे यासाठी शुल्क आकारले जाते. पर्यटकांना मार्गदर्शित शेती भेटी, निसर्ग दौरे आणि शैक्षणिक

सत्रांसाठी पैसे द्यावे लागतात. घरगुती आणि सॅन्ड्रिय अन्नपदार्थ (उदा. दुग्धजन्य पदार्थ, जाम, मसाले) अतिरिक्त उत्पन्न देतात. हस्तनिर्मित हस्तकला आणि स्मृतिचिन्हे महिलांना आर्थिक उत्पन्न मिळवून देतात.

ब. अप्रत्यक्ष आर्थिक फायदे

कृषी पर्यटन केंद्रामध्ये इतर महिलांसाठी रोजगार मिळतो. कृषी पर्यटन केंद्रामध्ये अनेकदा स्थानिक महिलांना स्वच्छता, स्वयंपाक आणि शेतीच्या कामासाठी रोजगार मिळतो. कृषी पर्यटनातील वाढ स्थानिक बाजारपेठा आणि महिलांच्या नेतृत्वाखालील सहकारी संस्थांना चालना देते. अनुदान आणि सूक्ष्म कर्जे महिलांना त्यांचे कृषी पर्यटन व्यवसाय वाढविण्यास मदत करतात.

3. कृषी पर्यटन रोजगारात महिलांना भेडसावणारी आव्हाने

1. महिलांना कर्ज आणि गुंतवणूक सुरक्षित करण्यासाठी संघर्ष करावा लागतो.
2. मर्यादित व्यवसाय, विपणन आणि आदरातिथ्य कौशल्ये त्यामुळे कृषी पर्यटन केंद्रामध्ये महिला साबलीकरनामध्ये अडचणी भेडसावतात.
3. लिंगभेद आणि पारंपारिक भूमिका महिलांच्या सहभागावर मर्यादा घालतात.
4. कृषी पर्यटन केंद्रामध्ये महिलांमधील डिजिटल मार्केटिंग ज्ञानाचा अभाव ही एक अडचण आहे.

निष्कर्ष

कृषी पर्यटन केवळ ग्रामीण अर्थव्यवस्था मजबूत करत नाही तर महिलांची भूमिका कामगारांपासून उद्योजक आणि नेत्यामध्ये बदलते. योग्य समर्थन, धोरणे आणि जागरूकता असल्यास, कृषी पर्यटन महिला सक्षमीकरण आणि ग्रामीण विकासासाठी एक शक्तिशाली साधन आहे.

कृषी पर्यटनात महिलांचा सहभाग केवळ त्यांची आर्थिक स्थिती सुधारत नाही तर ग्रामीण अर्थव्यवस्था देखील सुधारतो. रोजगाराच्या संधी आणि उत्पन्नाचे स्रोत वाढवून, कृषी पर्यटन महिला सक्षमीकरण आणि ग्रामीण शाश्वततेसाठी एक शक्तिशाली साधन म्हणून काम करते. महिलांच्या नेतृत्वाखालील कृषी पर्यटन व्यवसायांचे फायदे जास्तीत जास्त वाढवण्यासाठी सरकार आणि भागधारकांनी गुंतवणूक, प्रशिक्षण आणि धोरणात्मक समर्थनावर लक्ष केंद्रित केले पाहिजे.

उपाययोजना

1. कृषी पर्यटनामध्ये महिला उद्योजकांसाठी विशेष अनुदान आणि सूक्ष्म कर्जे प्रदान करणे आवश्यक आहे.
2. कृषी पर्यटनामध्ये महिला उद्योजकांसाठी कृषी पर्यटन व्यवस्थापन, डिजिटल मार्केटिंग आणि आदरातिथ्य मध्ये प्रशिक्षण दिले पाहिजे.
3. कृषी पर्यटनामध्ये महिला उद्योजकांचे उत्पन्न वाढवण्यासाठी सोशल मीडिया, बुकिंग प्लॅटफॉर्म आणि ऑनलाइन विक्रीचा वापर वाढवण्यावर भर दिला पाहिजे.

संदर्भ सूची

1. Bansal S.P., Kumar Jaswinder (2011), Women Empowerment and Self-sustainability through Tourism: A case Study of Self-employed Women in Handicraft Sector in Kullu Valley of Himachal Pradesh, Himachal Pradesh University Journal.
2. Das Gitika, Bezbaruah Abhijit K. (2011), Social Transition And Status of Women Among the Khasi Tribe of Meghalaya by Survey Method, Global Research Methodology Journal, 2nd issue.
3. Giagou, D. & Apostolopoulos C. (1996), Rural women and the development of the agrotouristic Cooperatives in Greece: the case of Petra, Lesvos, Journal of Rural Cooperation, vol. 24, no. 2.
4. Martha A Chen (1989), Women's Work in Indian Agriculture by Agro-Ecologic Zones- Meeting Needs of Landless and Land-Poor Women, Economic and Political Weekly.
5. Annes, A. & Wright, W. (2015), 'Creating a room of one's own': French farm women, agritourism and the pursuit of empowerment. Women's Studies International Forum, 53, 1–11.
6. Caparros, B. M. (2018). Trekking to women's empowerment: A case study of a female-operated travel company in Ladakh. In Cole, S., ed., Gender equality and tourism: Beyond empowerment (pp. 57–66).